

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2021

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, ФРН

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2021

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVRYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- GULIYEVA Z. K. The Origin of Kultepe Culture 5
ІВАНОВА С. В. Найдавніші кургани як знакова система 17
ВЕРТІЄНКО Г. В. Коштовні метали у світоглядній системі давніх іраномовних народів за текстами Авести 29
ІВЧЕНКО А. В. Нові матеріали з розкопу «Орієнт» некрополя Ольвії 38
ОСИПЕНКО М. С. Тильники канчука зі спеціальним виступом XI—XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України) 54

Articles

- GULIYEVA Z. K. The Origin of Kultepe Culture 5
IVANOVA S. V. Ancient Burial Mounds as a Symbolic System 17
VERTIENKO H. V. Precious Metals in the Worldview System of Ancient Iranian-Speaking Peoples on the Texts of Avesta 29
IVCHENKO A. V. New Materials From Excavation «Orient» at Olbian Necropolis 38
OSYPENKO M. S. Horse Whip Pommels With a Special Protrusion of the XI—XIII Centuries (Based on the Materials of the National Museum of History of Ukraine) 54

Публікації археологічного матеріалу

- ЗАБАВІН В. О., НЕБРАТ С. Г. Нові поховання передскіфського часу з Північно-Східного Приазов'я 72
ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі 86
БУЙСЬКИХ А. В., ГАРКУША Н. М., ЧЕПКАСОВА М. І. Архітектурна теракота з Ольвії за розкопками 1920-х рр. 96
КОЗЛЕНКО Р. О., ПУКЛІНА О. О. Теракоти римського часу з Нижнього міста Ольвії в зібранні Національного музею історії України 108

Publication of Archaeological Material

- ZABAVIN V. O., NEBRAT S. H. New Burials of the Pre-Scythian Time From the North-Eastern Azov Area 72
HUTSALA F., HUTSALV. A., MOHYLOVO. D. Early Scythian Barrow With Cremation on the Western Podillia 86
BUIISKYKH A. V., HARKUSHA N. M., CHERKASOVA M. I. Architectural Terracotta From Olbia According to Excavations of the 1920-ies 96
KOZLENKO R. O., PUKLINA O. O. Roman Terracottas From the Lower City of Olbia From the Collection of the National Museum of the History of Ukraine 108

Історія науки

ГАВРИЛЮК Н. О. Початок вивчення палеоекономіки в українській археології (До 100-річчя від дня народження Б. А. Шрамка)

118

History of Science

GAVRYLYUK N. A. The Beginning of the Palaeoeconomics Study in Ukrainian Archaeology (To the 100th Anniversary of B. A. Shramko's Birth)

Рецензії

РУДИЧ Т. О. Рец.: О. Козак, І. Потехіна, Т. Слободян, В. Гупало. Методичні рекомендації з польової антропології

127

Book Review

RUDYCH T. O. Rev.: O. Kozak, I. Potiekhina, T. Slobodian, V. Hupalo. Methodical Recommendations on Field Anthropology

ПАПАКІН А. Г. Рец.: А. В. Симоненко. Сарматские всадники Северного Причерноморья

132

PAPAKIN A. H. Rev.: A. V. Symonenko. Sarmatian Horsemen of the Northern Black Sea Coast

---

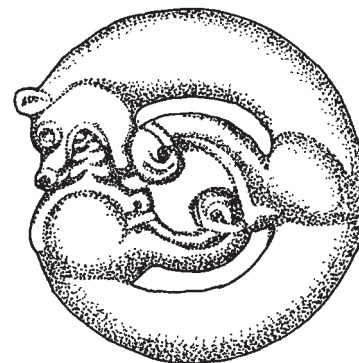
Хроніка

До 70-річчя Леоніда Залізняка

136

News Review

To the 70th Anniversary of Leonid Zalizniak

В. О. Забавін, С. Г. Небрат *

НОВІ ПОХОВАННЯ ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ З ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я

Матеріали з розкопок поховальних пам'яток раннього залізного віку з Північно-Східного Приазов'я та Донецького кряжа поповнюють порівняно нечисленну серію поховань передскіфського часу з басейну річок Азовського моря. Розглядаються особливості обрядово-інвентарного комплексу та деякі аспекти культурно-хронологічного характеру, духовної та матеріальної культури племен, які, на думку деяких дослідників, ототожнюються з історичними кіммерійцями.

Ключові слова: Північно-Східне Приазов'я, Донецький кряж, ранній залізний вік, чорногорівська культура, кіммерійці.

Вступ

Поховальні пам'ятки традиційно були головним джерелом для вивчення історії передскіфського періоду на території степів Північного Причорномор'я. Попри значне кількісне та якісне збільшення в останні десятиліття джерельної бази з кіммерійської проблематики, як і раніше, відчувається гострий дефіцит статей публікаційного характеру. Актуальним завданням для дослідників залишається як введення в науковий обіг матеріалів новітніх польових досліджень, так і публікація результатів старих розкопок.

Пропонована стаття покликана частково заповнити цей пробіл шляхом публікації поховальних пам'яток раннього залізного віку з

Північно-Східного Приазов'я та Донецького кряжа. Старі матеріали з розкопок Маріупольської (Жданівської) археологічної експедиції (МАЕ) та матеріали новітніх досліджень археологічної експедиції Маріупольського державного університету (АЕ МДУ) дозволять поповнити порівняно нечисленну серію пам'яток передскіфського часу з басейну річок Азовського моря, уточнити деякі аспекти культурно-хронологічного характеру, духовної та матеріальної культури племен, які, на думку деяких дослідників, ототожнюються з історичними кіммерійцями (рис. 1).

Загальна характеристика досліджених пам'яток

1. **Калинівка, курган 1, похов. 1** (рис. 2: 1). У 1985 р. МАЕ під керівництвом В. К. Кульбаки в лівобережній заплаві р. Кальміус біля північної околиці с. Калинівка Новоазовського р-ну Донецької обл. було досліджено два кургани з курганної групи з п'яти насипів (Кульбака 1985). У зруйнованому кургані 1 висотою близько 3,0 м і діаметром 40 м (на момент розкопок висота насипу становила близько 0,5 м) у 8,4 м від R, під кутом 180°, на рівні 0,97 м від давнього горизонту виявлено поховання 1, впущене в курган доби бронзи.

Поховання простежено з рівня 0,7 м над поховальним ґрунтом за виявленими над ним каміннями, що відкрилися після руйнування кургану будівельниками. Дно поховання на 0,25 м входило в материк. Поховання здійснено у вузькій прямокутній ямі розмірами 1,90 × 0,65 м. Довгою віссю яма орієнтована за лінією ЗхПнЗх—СхПдСх. Північна частина ями заповнена камінням. На дні ями, на підстилці коричневого тліну лежав кістяк дорослої люди-

* ЗАБАВІН В'ячеслав Олегович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, ORCID 0000-0001-7546-8319, zabavinmdu@gmail.com
НЕБРАТ Сергій Геннадійович — магістр історії, заступник керівника археологічної експедиції Маріупольського державного університету, ORCID 0000-0003-1623-7283, nebrat2007@ukr.net

ни, випростано на спині, з прямими ногами й руками, головою до ЗхПнЗх. Череп, кістки правої руки та правої частини грудної клітки відсутні. У заповненні ями зустрінуті переміщені гризунами кістки скелету (рис. 3).

2. **Староласпа, курган 5, похов. 3** (рис. 2: 2). У 1987 р. МАЕ на вододілі між двома балками, правими притоками р. Кальміус, на 2,0 км південно-західніше від с. Староласпа Тельманівського (Бойківського) р-ну Донецької обл. було досліджено курган 5 з курганної групи з 4 насипів (Кульбака 1987). У кургані 5 висотою 0,85 м і діаметром 16 м на 5,1 м від *R*, під кутом 136°, на рівні 0,84 м виявлено поховання 3, впушене в курган доби бронзи.

Поховання простежено в насипу з рівня давнього горизонту в підпрямокутній ямі розмірами близько 2,0 × 0,9 м. Довгою віссю яма орієнтована за лінією ЗхПдЗх—СхПнСх. Північно-східна частина ями зрізана бульдозером. На дні лежав кістяк дорослої людини, випростано на спині, головою на ЗхПдЗх, з прямими ногами й руками, витягнутими вздовж тулуба, кистями біля таза. У північно-західному куті ями виявлено фрагмент кістки тварини. Біля лівого плеча похованого виявлено посудину 1, на захід від черепа — посудину 2 (рис. 4).

Посудина 1 — ліпна корчажка з вузьким горлом і опуклими боками, на високому піддоні. Вінце закруглене і відігнуте назовні. Без орнаменту. Зовнішня поверхня покрита широкими хаотичними розчісами. Висота посудини 21,1 см, висота горла 2,0 см, висота піддона 2,0 см, діаметр вінця 12 см, діаметр боків 20,2 см, діаметр дна 12 см. Поверхня світло-коричневого кольору. Боки оперізує чорна смуга нагару шириною близько 4,0 см (рис. 4: 2).

Посудина 2 — ліпний горщик невеликих розмірів тюльпаноподібної форми. Вінце відігнуте назовні, біля денця закраїна. Без орнаменту. Поверхня світло-коричневого кольору з чорними плямами нагару. Висота посудини 12,6 см, висота шийки 1,5 см, діаметр вінця 10,5 см, діаметр боків 11,5 см, діаметр денця 8,9 см (рис. 4: 3).

3. **Високе, курган 5, похов. 1** (рис. 2: 3). У 1988 р. МАЕ на вододілі між двома балками, правими притоками р. Грузька (ліва притока р. Кальміус), на 4,0 км північно-західніше від с. Високе Макіївської міськради Донецької обл. було досліджено шість курганів з курганної групи з сімома насипами (Кульбака 1988). У кургані 5 висотою 2,7 м і діаметром 35 м у 2,5 м від *R*, під кутом 33°, на рівні 0,97 м виявлено поховання 1, впушене в курган доби бронзи.

Рис. 1. Місцезнаходження досліджених пунктів
Fig. 1. Location of the studied points

Поховання було здійснене в насипу, контури ями не простежено. Кістяк дорослої людини лежав зібгано на лівому боці, головою до північний-схід. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом, в тазостегнових суглобах — під тупим. Положення лівої руки простежити не вдалося, права рука під тупим кутом зігнута в лікті, кистю протягнута до колін. Череп лежав на лівому боці. За спиною похованого виявлено кремнієвий відщеп, біля кісток рук — брусок і фрагмент залізного виробу, під черепом — золота підвіска. На схід від черепа виявлено кістки тварини (рис. 5).

Інвентар (опис інвентарного комплексу цього поховання частково був наведений у публікації С. В. Махортих (2005а, с. 193—195, 198), але без посилання на відповідне першоджерело).

Кремнієвий відщеп підпрямокутної форми сірого кольору, непрозорий. Краї злегка підправлені дрібною ретушшю. Розміри 4,3 × 1,6 × 0,7 см (рис. 5: 2; 7: 9).

Брусок (точильний камінь) підпрямокутної форми із закругленими кутами, злегка розширений в нижній частині. З одного краю обламаний в давнину. Збереглася частина косоного отвору для підвішування діаметром 0,4 см. Колір сірий з дрібними блискучими вкрапленнями. Простежено сліди від довготривалого використання: брусок дуже сточений і заглажений, один край стоншений до 0,1 см. Розміри 9,0 × 2,0 × 0,7 см (рис. 5: 4; 7: 8).

Підвіска із золотої фольги у формі сферично вигнутого кільця, шириною 0,5 см. Кінці зімкнені, загострені. Зовнішній діаметр виро-

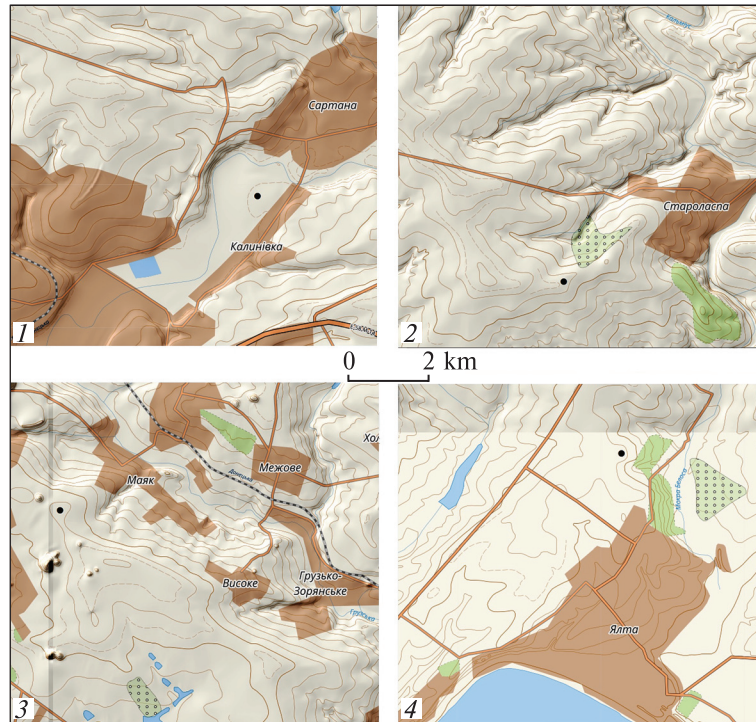

Рис. 2. Карта-схема розташування досліджених пунктів: 1 — Калинівка; 2 — Староласпа; 3 — Високе; 4 — Ялта

Fig. 2. Map-scheme of the location of the studied points: 1 — Kalynivka; 2 — Starolaspa; 3 — Vysoke; 4 — Yalta

бу 1,8 см, діаметр отвору близько 0,9 см. Колір світло-жовтий (рис. 5: 3; 7: 7).

Фрагмент залізного предмета неясного призначення виявлений біля кісток рук похованого.

4. **Ялта, курган 2, похов. 3** (рис. 2: 4). У 2019 р. АЕ МДУ на вододільному плато за 6,0 км на північ від узбережжя Азовського моря між долинами рр. Комишуватка і Мокра Білосарайка, за 1,85 км на північ від смт. Ялта Мангушського (Першотравневого) р-ну Донецької обл. був досліджений курган 2 в курганній групі з трьох насипів (рис. 8) (Забавін, Небрат 2019). У кургані висотою 1,02 м і діаметром 30 м у 0,9 м від R, під кутом 0°, на рівні 0,58 м виявлено кіммерійське поховання 3, впущене в курган доби бронзи (рис. 6).

Контури могильної ями не простежувалися, але, враховуючи розташування решток померлого, можна сказати впевнено, що розміри могили по дну були від 1,1 × 0,6 м. Перекриття могили, певно, було дерев'яним, на що вказує тлін від дерев'яної плахи або палки, простеженої на кістках померлого. Рештки дорослої людини лежали скорчено на лівому боці головою на південний схід. Кістки збереглись погано. Ноги в колінах зігнуті під гострим кутом, ліва нога в тазовому суглобі під прямим кутом, пра-

ва — під гострим. Ліва рука витягнута вздовж тіла, кисть під правим стегном, права рука зігнута в лікті під прямим кутом.

На черепі небіжчика зберігся тлін чорного кольору, а також світло-коричневий тлін біля щелепи. На черепі було знайдено кістяний виріб. За потилицею, а також за 0,2 м на схід від голови небіжчика було знайдено дрібні вуглинки. На відстані 0,15 м на схід від черепа було знайдено кістки тварини над рештками бронзової обкладинки (обкладинок) на дерев'яній основі, можливо від дерев'яної чаші. Праворуч від небіжчика, за 0,15 м на північ від тазових кісток було знайдено шматок крейди чи вапняку. Під час збирання кісткових решток під черепом було знайдено уламки мініатюрної бронзової пластинки (підвіски) з невеличким отвором.

З похованням пов'язані фрагмент кістяного виробу, прикрашеного циркульним орнаментом та фрагмент залізного виробу, виявлені під час зачистки східного профілю центральної стратиграфічної бровки під орним шаром на глибині 0,2—0,4 м від сучасної поверхні в районі черепа поховання 3, яке було відкрито дещо пізніше.

Кістяний виріб циліндричної форми, виготовлений із добре обробленої зашліфова-

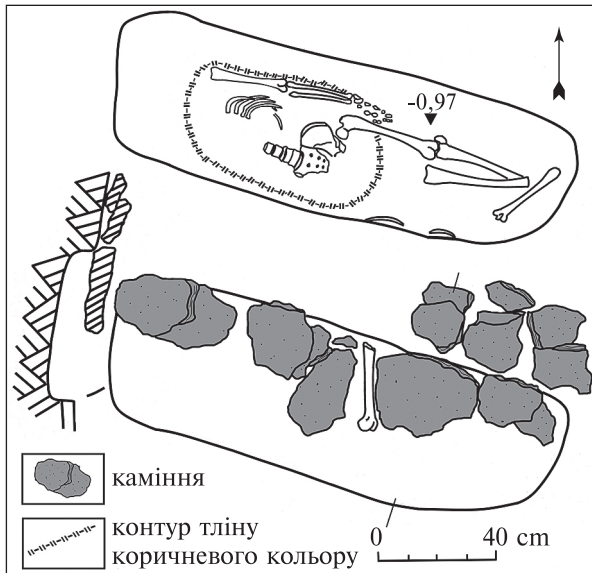

Рис. 3. Калинівка, курган 1, поховання 1. План поховання

Fig. 3. Kalynivka. Burial mound No. 1, burial No. 1. Burial plan

ної трубчастої кістки. Розміри виробу: висота 2,2 см, зовнішні діаметри 2,0–2,2 см; діаметри отворів 1,4 см (рис. 6: 2; 7: 1).

Уламок кістяного виробу циліндричної форми зберігся частково. Виріб, виготовлений із добре обробленої зашліфованої трубчастої кістки, прикрашений циркульним орнаментом. З внутрішньої сторони простежено тлін від зотлілого дерева та заліза. Розміри виробу, що реконструюються: висота 1,6 см; зовнішні діаметри 1,9–2,2 см; діаметри отворів 1,4 см (рис. 6: 3; 7: 3).

Дерев'яна посудина збереглася лише у вигляді дрібних уламків бронзового окуття. Бронзова обкладинка (обкладинки?) товщиною 0,06–0,08 см збереглася у вигляді невеличких фрагментів. На поверхні виробу простежуються залишки пуансонного орнаменту. Кріпилася накладка на дерев'яну основу за допомогою мініатюрних бронзових заклепок (збереглися два екземпляри). Розміри заклепок: довжина зовнішня 0,8 см; довжина внутрішня (відстань між головками) 0,6 см; діаметр стрижня 0,25 см; діаметр заставної головки 0,45 см; діаметр головки, що замикає 0,35 см (рис. 6: 4–5; 7: 5–6).

Бронзова пластинка (підвіска?) з отвором. Максимальні розміри виробу: висота 1,5 см, ширина 0,8 см; товщина 0,06 см; діаметр отвору 0,15 см (рис. 6: 7; 7: 4).

Залізний виріб зберігся фрагментарно. Ніжка виробу чітко визначається завдяки залишкам зітлілого дерева. Максимальні розміри виробу,

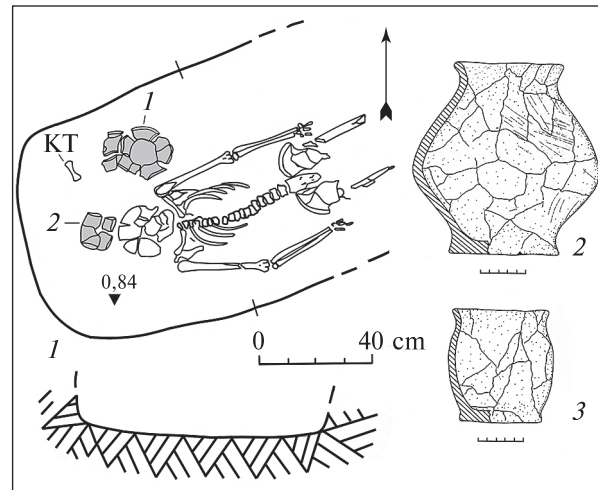

Рис. 4. Староласпа, курган 5, поховання 3. 1 — план поховання; 2 — горщик 1; 3 — горщик 2 (КТ — кістки тварин)

Fig. 4. Starolaspa. Burial mound No. 5, burial No. 3. 1 — Burial plan; 2 — Pot 1; 3 — Pot 2 (КТ — animal bones)

що збереглися: загальна довжина 3,0 см; довжина частини з ніжкою 2,3 см; ширина 1,1 см; товщина 0,4 см (рис. 6: 6). Серед знахідок — шматок крейди або вапняку округлої форми.

Культурно-хронологічна інтерпретація матеріалів

Усі наведені поховальні пам'ятки за комплексом ознак належать до періоду раннього залізного віку та передують пам'яткам скіфського часу. Деякі дослідники інтерпретують їх як «кіммерійську» культуру (О. І. Тереножкін, С. В. Махортих, С. А. Скорий), інші зараховують їх до чорногорівської культури (О. Р. Дубовська, М. М. Дараган). Не ставлячи собі за мету написання історіографічного огляду «кіммерійської» проблеми у вітчизняній археології, зазначимо головне. У своїх роботах 1960-х рр., а згодом у фундаментальній праці «Кіммерійці» О. І. Тереножкін розділив усі доскіфські пам'ятки раннього залізного віку Північного Причорномор'я на два хронологічні горизонти (етапи): чорногорівський та новочеркаський, ототожнив носіїв цих двох культурних груп з історичними кіммерійцями, відомими за грецькими та близькосхідними письмовими джерелами. До чорногорівської групи пам'яток дослідник відніс ті поховання, для яких притаманна скорчена на лівому боці поза померлого з орієнтацією у східному напрямку. Хронологічні рамки чорногорівського етапу були визначені у межах 950–750 рр. до н. е.

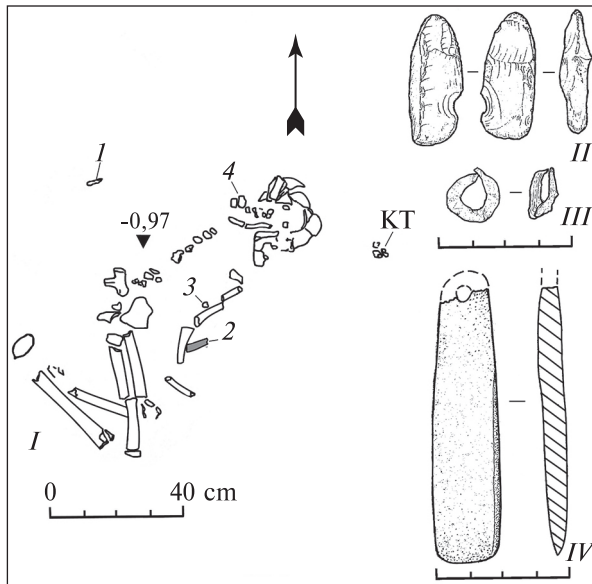

Рис. 5. Високе, курган 5, поховання 1. План поховання та інвентар (1 — кремій; 2 — брус; 3 — залишки залізного виробу; 4 — золота прикраса; КТ — кістки тварин)

Fig. 5. Vysoke. Burial mound No. 5, burial No. 1. Burial plan and inventory (1 — flint; 2 — beam; 3 — remnants of iron item; 4 — gold jewelry; КТ — animal bones)

Другий, новочеркаський етап характеризувався похованнями з випростаним обрядом положення тіла та переважною орієнтацією у західному напрямку, які були датовані 750—650 рр. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 93—98; Дубовская 1997; Махортых, Скорый 2004; Черных, Дараган 2014, с. 345—348). Подібна думка панувала в історіографії до 1990-х рр. О. Р. Дубовська, проаналізувавши речовий комплекс джерел «новочеркаської» групи пам'яток, дійшла висновку про майже повну відсутність у степовому Північному Причорномор'ї діагностичних знахідок, подібних тим, що були знайдені у новочеркаському скарбі. Зіставлення «чорногорівських» матеріалів з «новочеркаськими» (за О. І. Тереножкіним) дало можливість дослідниці припустити, що останні безпосередньо пов'язані з «чорногорівськими». Всі ці спостереження дозволили авторці наполягати на відсутності «новочеркаської» групи пам'яток. Ті комплекси, які визначались як «новочеркаські», отримали статус «півночорногорівських», своєю чергою, «чорногорівські» комплекси О. Р. Дубовською визначалися як «ранньочорногорівські» (Дубовская 1997, с. 199).

Погляди дослідниці були як підтримані іншими дослідниками, так і зустріли критику з боку С. В. Махортих та С. А. Скорого. Зокрема С. В. Махортих підтримує погляди О. І. Тереножкіна, виділяючи чорногорівську та но-

вочеркаську групу пам'яток, ототожнюючи їх з історичними кіммерійцями. Щоправда, на відміну від О. І. Тереножкіна, він вважає ці дві групи пам'яток синхронними (Черных, Дараган 2014, с. 345—348).

Таким чином, поховання, відкриті біля Калинівки та Староласпи, інтерпретуються авторами як кіммерійські пам'ятки новочеркаського типу (за О. І. Тереножкіним та С. В. Махортих) або як поховання пізнього етапу чорногорівської культури (за О. Р. Дубовською та М. М. Дараган). Поховання з Високого та Ялти можна визначати як комплекси чорногорівського етапу (за О. І. Тереножкіним) чи чорногорівської групи кіммерійської культури (за С. В. Махортих), або як пізньочорногорівські (за О. Р. Дубовською та М. М. Дараган).

Деякі особливості обрядово-інвентарного комплексу

Поховальний інвентар з пам'яток Північно-Східного Приазов'я та Донецького кряжа початку ранньої залізної доби представлений речами, виготовленими з різних матеріалів (залізо, бронза, золото, камінь, дерево, кістка тощо).

Дерев'яний посуд. Головні положення сучасної історіографії та розгорнутий аналіз різних точок зору з проблематики дерев'яного посуду були наведені в роботах багатьох дослідників (Дубовская 1993, с. 142; Махортых 2008, с. 293; Мінакова 2012; 2017), що звільняє нас від необхідності повторення подібної процедури.

Зазначимо лише, що вперше на таку категорію бронзових виробів, як окуття дерев'яних посудин, звернула увагу О. О. Кривцова-Гракова (1949, с. 4—5). Функціональне призначення металевих накладок (оковок) завжди викликало жваву дискусію серед дослідників. Так, Є. К. Максимов припустив, що подібні платівки використовувалися виключно з утилітарною метою — для лагодження посуду, що тріснув (1956, с. 120—122). Слідом за К. Ф. Смирновим (1960, с. 246) у 1970—1980 рр. комплекси з дерев'яними посудинами, що мають металеві накладки, знову привернули увагу дослідників (Ковалева 1981, с. 65—66; Отрощенко 1976, с. 186—187 та ін.).

Як відомо, ця категорія матеріальної культури відрізняється поганим збереженням і не завжди може бути використана як повноцінне джерело під час різного роду реконструкцій. У деяких випадках єдиним індикатором присутності дерев'яного посуду в похованнях є металеві деталі його декорування, а також

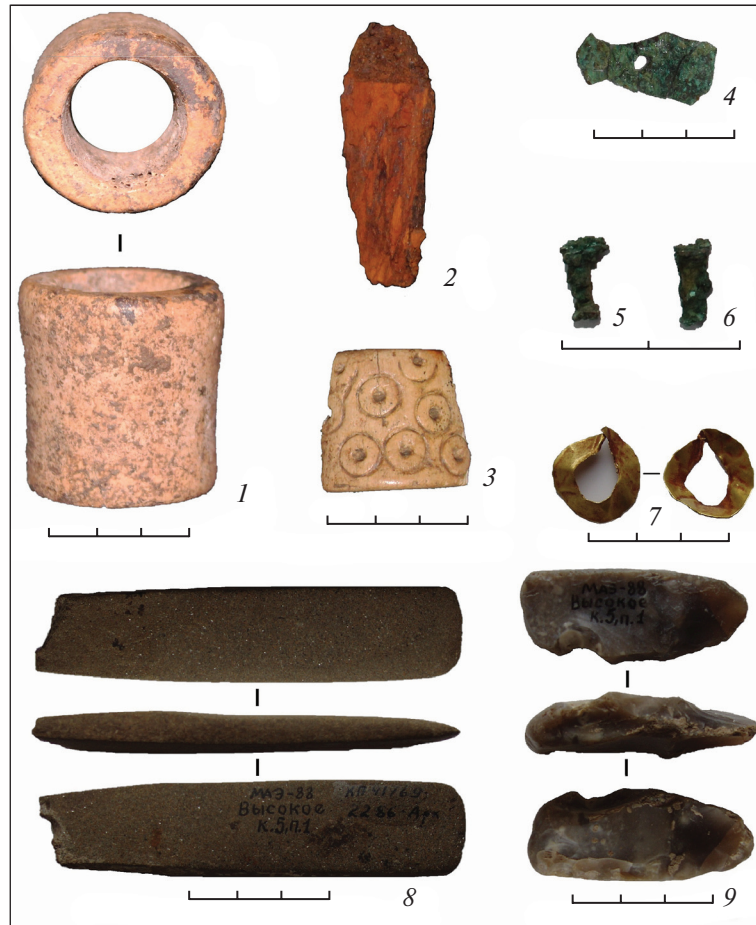

Рис. 7. Поховальний інвентар: Ялта (1–6), Високе (7–9)
 Fig. 7. Burial inventory: Yalta (1–6), Vysoke (7–9)

Відомі кістяні (як неорнаментовані, так і прикрашені візерунками) циліндри й за матеріалами скіфо-сарматського часу (Мелюкова 1989, табл. 47: 47–48). Декілька екземплярів походить з Лівобережного Лісостепу, зокрема Більського городища (Шрамко 1973, рис. 9: 20; Шрамко 1987, рис. 39: 13).

На окрему увагу заслуговує орнаментация. Традиція прикрашати кістяні вироби циркульним орнаментом відома за матеріалами багатьох культур, тому, відповідно, ми маємо широке коло аналогій. Ця традиція розтягнута у просторі й часі. Але найцікавішим є те, що нам досі невідомо жодного комплексу «кіммерійської»/чорногорівської культури, з якого б походив хоча б один артефакт з циркульною орнаментацияю. Щоправда, Я. П. Гершкович звертає увагу на одне чорногорівське поховання на р. Орелі (Котівка, курган 1, поховання 8). У склад інвентарю входила знахідка, на якій, як вважає дослідник, циркульний орнамент було замінено округлими металевими (бронзовими та залізними) вставками (Гершкович 2016, с. 130).

Традиція наносити циркульний орнамент на кістяні вироби сягає доби пізньої та фінальної бронзи і у першу чергу пов'язана з матеріалами білозерської культури (Отрошенко 1986, с. 142–143). Широке коло аналогій у своїй вибірці наводить В. Б. Панковський (2012, с. 474, 476, 519, 520, 652, 653). Виявляють кістяні вироби, оздоблені подібним чином, й на Кавказі, зокрема у гірській частині Дагестану (Верхньогунібське поселення) та Інгушетії (могильник Егікал) (Марковин 1994, с. 295–296; 329). Крім того, циркульна композиція та хвилюві візерунки притаманні декору Карпато-Мікенського орнаментального стилю доби пізньої бронзи, на що звертає увагу В. В. Отрошенко (2016, с. 74). Циркульний орнамент добре відомий і у скіфо-сарматський час (Шрамко 1987, рис. 20: 5; 21: 4; 28: 24; 2015, рис. 3: 1–3, 5–6; Смирнов 1989, табл. 66: 63, 66; 69: 7, 55), а у добу середньовіччя взагалі стає загальнопоширеним.

Загалом, складається враження, що майстер, який виготовив кістяні вироби (або річ, елементами якої вони були), наслідував тра-

диції майстрів-різьбярів пізньої бронзи. Аналогічні або типологічно близькі за морфологічними ознаками речі вже виготовляли до початку раннього залізного віку. Циркульний орнамент також широко відомий за матеріалами пізньої бронзи, але навряд чи сам по собі він може бути надійним хроноіндикатором, оскільки трапляється на речах як більш раннього, так і більш пізнього часу.

Безумовно, кістяні вироби з ялтинського поховання є деталями якоїсь речі. Загалом, дослідники подібні знахідки з поховань доби бронзи та раннього залізного віку трактують як елементи статусних речей: жезлів, скипетрів, ногайок, стрекал (Отрошенко 1993, с. 105; Самар, Антонов 1994; Цимиданов 2004, с. 71 та ін.). Існують інші пояснення функціонального використання подібних знахідок, наприклад, як горла бурдюка (Шапвалов 1971, с. 193). У матеріалах скіфського часу кістяні конічні/рогові вироби можуть трактуватися як елементи веретен, ворворок (Шрамко 1987, рис. 39: 13). У нашому випадку можна лише припустити, що ми маємо справу із залишками стрекала. На цей висновок вказують відбитки залізного стрижня, що залишилися на внутрішній стороні уламка орнаментованого виробу.

Залізний стрижень. Близькою аналогією залізному виробу з ялтинського поховання за морфологічними та функціональними ознаками є залізний наконечник з ніжкою з чорногорівського поховання 2 кургану 3, дослідженого в групі «Заячі Могили» біля м. Мелітополь Запорізької обл. (Болтрик, Махортих 2003, рис. 3: 7). С. В. Махортих підкреслює унікальність подібної знахідки для кіммерійських поховань і вважає мелітопольський наконечник особливим різновидом специфічних знарядь або атрибутів влади — жальцеподібних стрекал. Крім того, дослідник вказує на функціональну подібність короткого кістяного пустотілого циліндра з міцно вставленим у нього залізним загостреним стрижнем з кіммерійського поховання вершника, дослідженого у передгірському Криму біля с. Зольне поблизу Сімферополя (Махортих 2008, с. 137). У похованні біля с. Зольне був виявлений короткий кістяний циліндр з наскрізним отвором довжиною 2,4 см, з діаметром 1,4 см, з діаметром порожнини 1,5 см. Циліндр прикрашений різьбленням у вигляді хвилеподібних завитків, уздовж одного кінця циліндра — гладкий обідок. У отвір циліндра було вставлено залізний загострений стрижень, який виступає над краєм обідка на 0,8 см. По обідку зверху навколо

стрижня тонкою лінією недбало прокреслений зигзаг (Щепинский 1962, рис. 7: 1).

Метричні та морфологічні показники залізного виробу й уламка кістяної деталі циліндричної форми з ялтинського поховання, а також тлін від зотлілого дерева та заліза з внутрішньої сторони кістки з великою часткою ймовірності теж дозволяють припустити функціональну близькість знайденому у передгірському Криму складеному знаряддю. Примітна також схожість в обох випадках деяких метричних показників залізних деталей виробів: загострений стрижень з поховання біля с. Зольне виступає над краєм обідка на 0,8 см; довжина частини стрижня без залишків зотлілого дерева, що, ймовірно, також виступала над краєм обідка кістяного виробу з ялтинського поховання, складає 0,7 см.

Точильний брус (точильний камінь) — доволі розповсюджена категорія поховального супроводу у комплексах чорногорівської групи. Крім того, добре відомі зображення брусків на кіммерійських стелах (Тереножкін 1978, рис. 2: 4—6). Найближча культурно й територіально аналогія бруску з Високого 5/1 походить з поховання Астахове 14/3, також дослідженого на східних схилах Донецького кряжа (Євдокимов 1992, рис. 14: 8). За підрахунками С. В. Махортиха, подібні знахідки були виявлені у 23 чорногорівських похованнях Північного Причорномор'я. Як правило, тут брусочки розташовувалися біля поперека померлого (Махортих 2008, с. 120).

Виріб з кременю. Однією з категорій знахідок поховань доскіфського часу Північного Причорномор'я є крем'яні вироби (переважно відщепи). У похованні з кургану біля с. Високе за спиною померлого було виявлено кремнієвий відщеп. Відсутність фахових визначень не дає можливості говорити про призначення цієї знахідки. Подібні вироби могли бути деталями кресал, що не збереглися, використовуватися у виробничій діяльності та/або бути пов'язані з ритуальною сферою (Бойс 1987, с. 20; Ковалева 1989, с. 40 та ін.; Махортих 2008, с. 122).

На думку деяких дослідників, причини присутності кременю в похованнях можуть лежати за межами економічної сфери. На зв'язок кременю з ритуальною діяльністю не раз вказували багато авторів. Присутність крем'яних відщепів, осколків, зрідка знарядь зазначається у жертovníках, святилищах та інших культурних комплексах зрубної культури. Ці факти дозволили розглядати вироби з кременю в зрубних похованнях як предмети для риту-

альної діяльності, що маркують приналежність похованої особи до служителів культу (Цимиданов 2004, с. 56). На думку О. І. Тереножкіна, відщеп для висікання вогню є майже обов'язковим елементом у кіммерійців (Тереножкин 1976, с. 95).

Напутня їжа є досить частим атрибутом доскіфських пам'яток Північного Причорномор'я. Наявність м'ясної їжі достеменно простежується у вигляді кісток вівці/кози у трьох комплексах (біля Високого, Староласпи та Ялти). Узагальнюючи спостереження, В. В. Отрошенко зазначає, що специфічною для поховань чорногорівської групи була досить вільна позиція небіжчиків на лівому боці з переважною орієнтацією на схід. Серед категорій супроводу найпрезентабельнішою є напутня їжа. Тому наявність акуратно вирубаного шматка м'яса переважно дрібної рогатої худоби, на думку дослідника, може слугувати підставою для залучення комплексу до групи чорногорівських (Отрошенко 2019, с. 154).

Елементи костюму. Реконструкція елементів костюму залишається доволі складним завданням, враховуючи погану збереженість одягу. На черепі небіжчика з поховання біля Ялти простежувався тлін темно-коричневого кольору, а під черепом, поруч із лівою скронею, було знайдено мініатюрну металеву підвіску, виготовлену із бронзи. Можна припустити, що це залишки зтілого башлика або чогось на кшталт пов'язки. Металева підвіска, щоправда, виготовлена із золота, також була знайдена біля голови похованого у кургані біля Високого. Металеві вироби з обох приазовських поховань можна розглядати як елементи головних уборів, які за своїми ознаками можуть бути зараховані до третьої групи, за класифікацією С. В. Махортих: комбіновані екземпляри, що мали органічну, ймовірно, шкіряну основу, до якої кріпилися металеві пластини (2008, с. 88). І. В. Бруяко припускав, що підвіски кріпилися до стрічки тільки одним краєм і були, таким чином, напіврухомими. Дослідник також вважав подібні стрічки хрестоматійним варіантом реконструкції зовнішнього вигляду стародавньої людини будь-якої історичної епохи (Бруяко 2008, с. 140).

Місце розташування точильних брусків в кіммерійських похованнях, наявність просвердленого отвору, а також зображення цих речей на стелах дозволяють говорити, що бруски носили при собі на поясі. Пояс виступає одним з атрибутів насамперед у чоловіків, оскільки до нього кріпиться ще й зброя. Попри те,

що екземпляр з поховання біля Високого мав зламане «вушко», можна припустити, що він також колись входив до складу речей, які носили на поясі.

Стосовно посуду з поховання біля с. Староласпа, то він має аналогії серед керамічної серії доскіфських поховань. Зокрема така категорія посуду, як корчага може вважатися розповсюдженою серед керамічних форм раннього залізного віку (Махортих 2005, рис. 34—38).

Висновки

Аналіз матеріалів дозволяє підійти до проблеми соціальних реконструкцій. Поховання з курганів біля Ялти та Високого демонструють певні ознаки неординарності. В першу чергу, до престижних категорій поховального інвентарю можна зарахувати дерев'яний посуд та ймовірно стрекало, елементами якого можуть бути кістяні деталі та залізний стрижень. Ідея зв'язку дерев'яних посудин («чаш») зі жрецькою практикою знайшла відбиток у низці робіт багатьох дослідників (Отрошенко 1984, с. 92; Чередниченко 1986, с. 60 та ін.; Ковалева 1989, с. 27—28). Досить логічне, на думку В. В. Цимиданова, пояснення наявності на цих чашах металевих накладок запропонував І. І. Дрьомов: «*при питье из сосуда губы не должны были касаться древесины*» (Дрьомов 1997, с. 154; Цимиданов 2004, с. 20). Таким чином, чаша у похованні, зокрема з металевим окуттям, повинна була служити небіжчику для відправлення ритуальної функції (Антонов, Отрошенко 2004, с. 25). Враховуючи вищевикладене, приєднаємося до припущення В. В. Отрошенка про те, що бронзові накладки на дерев'яних посудинах несли не функціональне або естетичне, а, насамперед, магічне навантаження (Отрошенко 1992, с. 72). Звертає на себе увагу наявність крейди та вуглинок в ялтинському комплексі. Присутність чорного та білого кольорів в похованні могло мати глибоке смислове навантаження, побудоване на протиставленні «чорне—біле»/«добро—зло»/«чисте—брудне»/«життя—смерть» тощо.

Головні убори, а разом з ними й прикраси, які на них нашивалися, певним чином також могли відрізнити більш впливових членів соціуму від рядових одноплемінників. За спостереженнями С. В. Махортиха, для поховань «військових вождів» ранньої чорногорівської групи налобні стрічки не характерні. Зате зі стрічками були поховані сім інших померлих, серед яких виділяється кілька груп, що, мабуть,

відповідають різному рівню багатства і впливу. Всі вони не мали зброї і, ймовірно, належали найбільш впливовій верхівці, яка виконувала цивільні або релігійні функції. Загалом лише два чорногорівських поховання містили зброю і залишки очілля, що дозволило досліднику припускати, що тільки ці два похованих поєднували військові та цивільні функції вождів (Махортых 2008, с. 328—329, 331).

Безумовно, прикраса, виготовлена з рідкісного матеріалу, зокрема із золота, сама по собі виокремлювала її власника. Не можна відкидати припущення, що залізний виріб з Високого 5/1 являв собою залишки ножа або невеликого кинджала, що дозволяє розглядати його у комплексі з точильним бруском. Зокрема таке припущення висловив С. В. Махортих. Крім того, автор вважає, що в культурах раннього залізного віку брусок міг належати передусім до чоловічих військових поховань. При цьому дослідник звертає увагу на розробки Н. Л. Членової, яка на широкому індоєвропейському матеріалі показала, що, крім свого прямого робочого призначення, бруски грали й певну культову роль, тобто були, зокрема, атрибутом бога грози (Членова 1984, с. 85—87; Махортых 2008, с. 121).

Таким чином, публікація старих та нових матеріалів початку раннього залізного віку з курганів Північно-Східного Приазов'я та Донецького кряжа збагачує джерельний фонд. Аналіз поховальних матеріалів дозволив віднести їх до чорногорівської (Високе, Ялта) та новочеркаської (Калинівка, Староласпа) групи пам'яток «кіммерійського» часу. Кількісний та якісний характер поховального приданого вказує на певну неординарність комплексів з Високого та Ялти. Можна припустити, що похованні в цих курганах за життя відігравали якщо не вагому, то принаймні не рядову роль у суспільстві ранніх кочовиків Степу. Похована в кургані біля Ялти людина, ймовірно, могла бути пов'язана з релігійно-культовою сферою життя.

Антонов, А. Л., Отрошенко, В. В. 2004. Особливості ритуального посуду зрубної спільноти. *Археологія*, 1, с. 18-29.

Бойс, М. 1987. *Зороастрийці. Вєрованія и обычаи*. Москва: Наука.

Болтрик, Ю. В., Махортых, С. В. 2003. Киммерийские захоронения из западного Приазовья. *Российская археология*, 2, с. 119-127.

Бочкарев, В. С. 1978. Погребения литейщиков эпохи бронзы (методологический пересмотр). *Сборник статей в память профессора М. И. Артамонова. Проблемы археологии*, 2, Ленинград: ЛГУ, с. 48-52.

Бруяко, И. 2008. О костюме населения предскифской эпохи Северо-Западного Причерноморья (по материалам могильника «Картал-III»). *Revista Arheologica Serie nouă*. Vol. IV, 02, с. 139-145.

Глебов, В. П. 2004. Исследование курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II. *Труды археологического научно-исследовательского бюро*, 1, Ростов-на-Дону, с. 57-186.

Гошко, Т. Ю., Отрошенко, В. В. 1986. Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях. *Советская археология*, 1, с. 168-183.

Дремов, И. И. 1997. Материалы из курганов у с. Березовка Энгельсовского района и некоторые вопросы социокультурных реконструкций эпохи поздней бронзы. *Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 1996 г.* Саратов, с. 147-164.

Дубовская, О. Р. 1993. Вопросы сложения инвентарного комплекса черноговорской культуры. *Археологический альманах*, 2, с. 137-160.

Дубовская, О. Р. 1994. Локальные зоны черноговорской культуры (по материалам скорченных погребений). *Российская археология*, 2, с. 15-29.

Дубовская, О. Р. 1997. Об этнокультурной атрибуции «новочеркаских» погребений Северного Причерноморья. *Археологический альманах*, 6, с. 181-218.

Дудин, А. А. 2009. О металлических деталях деревянной посуды ранних кочевников юга Восточной Европы в предскифский период. В: Гладких, М. И. (ред.). *Vita antike. Збірка наукових статей*, 7-8, Київ: ВПЦ «Київський університет», с. 123-129.

Евдокимов, Г. Л. 1992. *Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника*. Киев.

Забавин, В. О., Небрат, С. Г. 2019. Звіт про розкопки кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського району Донецької обл. у 2019 р. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 2019/.

Ковалева, И. Ф. 1981. *Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке*. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета.

Ковалева, И. Ф. 1989. *Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам левобережной Украины)*. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета.

Кривцова-Гракова, О. А. 1949. *Бессарабский клад*. Москва: Государственный исторический музей.

Кузин-Лосев, В. И. 2011. Художественный стиль изобразительного декора рогового предмета из окрестностей г. Димитрова (Донбасс). *Археологический альманах*, 25, с. 199-227.

Кульбака, В. К. 1985. Отчет об исследовании курганов у с. Калиновка Новоазовского р-на Донецкой обл. в 1985 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1985/103.

Кульбака, В. К. 1987. Отчет об исследованиях на юге Донецкой области в 1987 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1987/197.

Кульбака, В. К. 1988. Отчет об исследованиях курганов в зонах строительства оросительных систем на землях совхоза «Берестовой» у с. Берестовое и с. Кондратьевка Константиновского р-на и совхоза «Грузской» г. Макеевка Донецкой обл. в 1988 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1988/105.

Лопатин, В. А. 2005. Элементы социоструктуры позднепервобытных индоиранских обществ Центральной Евразии. В: Данилов, В. Н. (ред.). *Поволжский край. Археология, история, источниковедение Поволжья*, 12, Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, с. 25-37.

- Максимов, Е. К. 1956. Памятники эпохи бронзы у станции Карамыш, Саратовской области. *Труды Саратовского областного музея краеведения*, 1, Саратов: Изд-во «Коммунист», с. 115-123.
- Марковин, В. И. 1994. Северо-восточный Кавказ в эпоху бронзы. В: Кушнарева, К. Х., Марковин, В. И. (ред.). *Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа*. Москва: Наука, с. 287-333.
- Махортых, С. В., Скорый, С. А. 2004. О киммерийской (новочеркасской) группе памятников юга Восточной Европы. *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków.
- Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.
- Махортых, С. В. 2005а. Черноговорские древности Северо-Восточного Причерноморья. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского*. Москва: Институт археологии РАН, с. 183-200.
- Махортых, С. В. 2008. Культура и история киммерийцев Северного Причерноморья: Дис. ... док. іст. наук. *Науковий архів ІА НАНУ*.
- Мелюкова, А. И. 1989. Хозяйство, быт, торговля. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 113-122.
- Минакова, К. В. 2012. До проблеми дерев'яного посуду доби бронзи. В.: Отрошенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. III Лузанської міжнар. іст.-археол. конф., присвяченої пам'яті С.Н. Братченка*. Луганськ: Елтон-2, с. 307-312.
- Минакова, Е. В. 2017. История исследования деревянной посуды из погребений скотоводов Северного Причерноморья эпохи бронзы. *Журнал Белорусского государственного университета. История*, 2, с. 76-82.
- Отрошенко, В. В. 1976. Погребения с трупосожжениями у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья. В.: Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 172-190.
- Отрошенко, В. В. 1984. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья. *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета, с. 84-96.
- Отрошенко, В. В. 1986. Белозерская культура. В: Березанская, С. С., Отрошенко, В. В., Чердниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 117-152.
- Отрошенко, В. В. 1989. Особенности погребений черноговорской группы. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье, с. 111-112.
- Отрошенко, В. В. 1992. Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железного века на юге Восточной Европы. *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов международной научной конференции памяти А. И. Тереножкина*. Мелитополь, с. 71-72.
- Отрошенко, В. В. 1993. Клейноды зрубного суспільства. *Археологія*, 1, с. 101-109.
- Отрошенко, В. В., Черных, Л. А. 1998. Стрекала как орудия труда и атрибуты власти. *VII Донская археологическая конференция «Проблемы археологии Юго-Восточной Европы»*. Ростов-на-Дону, с. 59-61.
- Отрошенко, В. В. 2016. Пригоди одного клейнода. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, 9, с. 73-78.
- Отрошенко, В. В. 2019. До проблеми розпізнавання поховань черногорівської групи. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 149-156.
- Панковський, В. Б. 2012. Кістяна і рогова індустрія доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї. Дис. ... канд. іст. наук. *Науковий архів ІА НАНУ*.
- Парусимов, И. Н. 2004. Материалы кургана 1 могильника Холодный. *Труды археологического научно-исследовательского бюро*, 1, Ростов-на-Дону, с. 35-56.
- Пробийголова, О. С. 2017. Населення нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи: Дис. ... канд. іст. наук. *Науковий архів ІА НАНУ*.
- Самар, В. А., Антонов, А. Л. 1994. Отчет об археологических исследованиях Восточного отряда АЭ Запорожского краеведческого музея в 1994 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1994/104.
- Смирнов, К. Ф. 1960. Быковские курганы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 78, с. 169-268.
- Смирнов, К. Ф. 1989. Савроматская и раннесарматская культуры. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 165-177.
- Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.
- Тереножкин, О. І. 1978. Киммерійські стели. *Археологія*, 27, с. 12-22.
- Цимиданов, В. В. 2004. *Социальная структура срубного общества*. Донецк: Кассиопея.
- Чердниченко, Н. Н. 1986. Срубная культура. В: Березанская, С. С., Отрошенко, В. В., Чердниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 44-82.
- Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Киев: Издатель Олег Филук.
- Членова, Н. Л. 1984. *Оленные камни как исторический источник (на примере оленных камней Северного Кавказа)*. Новосибирск: Наука.
- Шаповалов, Т. А. 1971. Погребение предскифского времени в кургане Стрижена могила. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, 3, с. 191-193.
- Шрамко, Б. А. 1973. Восточное укрепление Бельского городища. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 82-112.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова Думка.
- Шрамко, И. Б. 2015. Роговые наконечники луков с Западного Бельского городища. *Труды Государственного Эрмитажа. Археология без границ. Коллекция, проблемы, исследования, гипотезы*, LXXVII, Санкт-Петербург, с. 487-511.
- Щепинский, А. А. 1962. Погребение начала железного века у Симферополя. Краткие сообщения Института археологии АН УССР, 12, с. 57-65.
- Otroshchenko, V. V. 2003. Radiocarbon chronology of the Bilozerka Culture-Based on Borrows near the village of Zapovitne (the "Stepnoy" cemetery). *Baltic-Pontic Studies*, Volume 12, p. 336-364.

Надійшла 13.06.2020

В. О. Забавин¹, С. Г. Небрат²

¹ Кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета, ORCID 0000-0001-7546-8319, zabavinmdu@gmail.com

² Магистр истории, заместитель начальника археологической экспедиции Мариупольского государственного университета, ORCID 0000-0003-1623-7283, nebrat2007@ukr.net

НОВЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ ПРЕДСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ПРИАЗОВЬЯ

В статье представлены материалы из раскопок Мариупольской археологической экспедиции и результаты новейших исследований археологической экспедиции Мариупольского государственного университета из Северо-Восточного Приазовья и Донецкого края, пополняющих сравнительно немногочисленную серию захоронений предскифского времени бассейна рек Азовского моря.

Все приведенные авторами статьи погребальные памятники по комплексу признаков относятся к периоду раннего железного века и предшествуют памятникам скифского времени. Захоронения, открытые у сс. Калиновка и Староласпа, интерпретируются авторами как киммерийские памятники новочеркасского типа или как захоронения позднего этапа черноторовской культуры. Погребения из Высокого и Ялта определяются как комплексы черноторовского этапа/черноторовской группы киммерийской культуры или как поздние черноторовские.

Рассматриваются особенности обрядово-инвентарного комплекса и некоторые аспекты культурно-хронологического характера, духовной и материальной культуры племен, которые, по мнению ряда исследователей, отождествляются с историческими киммерийцами.

Анализ материалов позволил авторам подойти к проблеме социальных реконструкций и предположить, что захороненные индивиды из курганов у сс. Староласпа и Калиновка, скорее всего, при жизни не пользовались каким-то особым влиянием на других соплеменников и не имели значительных привилегий в социуме. Зато захоронения из курганов у пгт Ялта и с. Высокое демонстрируют определенные признаки неординарности. Захороненный в кургане у пгт Ялта человек, вероятно, мог быть связан с религиозно-культурной сферой жизни.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Северо-Восточное Приазовье, Донецкий край, ранний железный век, черноторовская культура, киммерийцы.

Viacheslav O. Zabavin¹, Serhii H. Nebrat²

¹ PhD, Associate Professor, Department of Historical Disciplines, Mariupol State University, ORCID 0000-0001-7546-8319, zabavinmdu@gmail.com

² Master of Science in History, Deputy Chief of the Archaeological Expedition of the Mariupol State University, ORCID 0000-0003-1623-7283, nebrat2007@ukr.net

NEW BURIALS OF THE PRE-SCYTHIAN TIME FROM THE NORTH-EASTERN AZOV AREA

In the article there are presented excavation materials from the Mariupol archaeological expedition and the results of new research of the archaeological expedition conducted by the Mariupol State University in the North-Eastern Azov area and in Donets Ridge refilling a comparatively small series of burials of the pre-Scythian time in the basin of the Azov Sea rivers.

As far as the set of features, all the burial sites presented by the authors are dated by the early Iron Age and precede the sites of the Scythian time. The burials discovered near Kalynivka and Starolaspa villages are interpreted by the authors as Cimmerian sites of Novocherkassk type or as burials of the late stage of Chernogorivka culture. The burials from Vysoke and Yalta are determined as complexes of Chernogorivka type / Chernogorivka group of Cimmerian culture or as late Chernogorivka complexes.

The authors consider peculiarities of the rite and inventory complex as well as some aspects of cultural and chronological character, spiritual and material culture of the tribes which, in the researchers' view, are conflated with the historical Cimmerians.

Analysis of the materials has made it possible for the authors to approach the problem of social reconstructions and to assume that the individuals buried in the mounds near Starolaspa and Kalynivka villages were unlikely to enjoy some kind of special authority among other tribesmen or to have some appreciable privileges in the society when they were alive. However, the burials in the mounds placed near Yalta and Vysoke villages demonstrate certain features of ingenuity. The man buried in the barrow near Yalta village was most likely to have something to do with the religious or the hieratic sphere of life.

K e y w o r d s: North-Eastern Azov area, Donets Ridge, Early Iron Age, Chernogorivka culture, the Cimmerians.

References

Antonov, A. L., Otroshhenko, V. V. 2004. Osoblyvosti rytualnoho posudu zrubnoii spilnoty. *Arheologia*, 1, p. 18-29.

Bojs, M. 1987. *Zoroastriitsy. Verovaniia i obychai*. Moskva: Nauka.

Boltrik, Yu. V., Makhortkyh, S. V. 2003. Kimmeriiske zakhoroneniia iz zapadnogo Priazoviia. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, p. 119-127.

- Bochkarev, V. S. 1978. Pogrebeniia liteishnikov epokhi bronzы (metodologicheskii peresmotr). *Sbornik statei v pamiat professora M. I. Artamonova. Problemy arkheologii*, 2, Leningrad: LGU, p. 48-52.
- Bruiaiko, I. 2008. On the dress elements of the Pre-Scythian population in the North-West Pontic. *Revista Arheologică. Serie nouă*. Vol. IV, 02, p. 139-145.
- Glebov, V. P. 2004. Issledovanie kurgannykh mogilnikov Repnyi I, Raskatnyi I, Kalinov II. *Trudy arkheologicheskogo nauchno-issledovatel'skogo biuro*, 1, Rostov-na-Donu, p. 57-186.
- Goshko, T. Yu., Otroshchenko, V. V. 1986. Pogrebeniia kimmeriitsev v katakombnykh i podboinykh sooruzheniakh. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 168-183.
- Dremov, I. I. 1997. Materialy iz kurganov u s. Berezovka Engel'sovskogo raiona i nekotorye voprosy sotsiokulturnykh rekonstruktsii epokhi pozdnei bronzы. *Arkheologicheskoe nasledie Saratovskogo kraia. Okhrana i issledovaniia v 1996 g.* Saratov, p. 147-164.
- Dubovskaia, O. R. 1993. Voprosy slozheniia inventarnogo kompleksa chernogorovskoi kul'tury. *Arkheologicheskii almanakh*, 2, p. 137-160.
- Dubovskaia, O. R. 1994. Lokalnye zony chernogorovskoi kul'tury (po materialam skorchenykh pogrebenii). *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, p. 15-29.
- Dubovskaia, O. R. 1997. Ob etnokulturnoi atributsii 'novoчеркасских' pogrebenii Severnogo Prichernomoria. *Arkheologicheskii almanakh*, 6, p. 181-218.
- Dudin, A. A. 2009. About Metal Details of the Wooden Cutlery of the Early Nomads from the South of the Eastern Europe in the Pre-Scythian Period In: Gladkikh, M. I. (ed.). *Vitaantique. Zbirka naukovykh statei*, 7-8, Kyiv: VPC Kiyivskii universitet, p. 123-129.
- Evdokimov, G. L. 1992. *Pogrebeniia epokhi pozdnei bronzы Astakhovskogo mogilnika*. Kyiv.
- Zabavin, V. O., Nebrat, S. G. 2019. Zvit pro rozkopki kurganu na teritorii Yaltinskoi selishchnoi rady Mangushskogo raionu Donetskoi obl. u 2019 r. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 2019/.
- Kovaleva, I. F. 1981. *Sever Stepnogo Podneprov'ia v srednem bronzovom veke*. Dnepropetrovsk: Izd-vo Dnepropetrovskogo universiteta.
- Kovaleva, I. F. 1989. *Sotsialnaia i dukhovnaia kul'tura plemen bronzovogo veka (po materialam levoberezhnoi Ukrainy)*. Dnepropetrovsk: Izd-vo Dnepropetrovskogo universiteta.
- Krivtsova-Grakova, O. A. 1949. *Bessarabskii klad*. Moskva: Gosudarstvennyi istoricheskii muzei.
- Kuzin-Losev, V. I. 2011. Artistic style of graphic decor of antler object found at Dimitrov-town vicinities (Donbass). *Arkheologicheskii almanakh*, 25, p. 199-227.
- Kulbaka, V. K. 1985. Otchet ob issledovanii kurganov u s. Kalinovka Novoazovskogo r-na Donetskoi obl. v 1985 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1985/103.
- Kulbaka, V. K. 1987. Otchet ob issledovaniakh na yuge Donetskoi oblasti v 1987 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1987/197.
- Kulbaka, V. K. 1988. Otchet ob issledovaniakh kurganov v zonakh stroitelstva orositelnykh sistem na zemliakh sovkhoza 'Berestovoi' u s. Berestovoe i s. Kondratevka Konstantinovskogo r-na i sovkhoza 'Gruzskoi' g. Makeevka Donetskoi obl. v 1988 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1988/105.
- Lopatin, V. A. 2005. Elementy sotsiostруктуры pozdnepervobytnykh indoiranskikh obshchestv Tsentralnoi Evrazii. In: Danilov, V. N. (ed.). *Povolzhskii kraj. Arkheologiia, istoriia, istochnikovedenie Povolzh'ia*, 12, Saratov: Izd-vo Saratovskogo un-ta, p. 25-37.
- Maksimov, E. K. 1956. Pamiatniki epokhi bronzы u stantsii Karamysh, Saratovskoi oblasti. *Trudy Saratovskogo oblastnogo muzeia kraevedeniia*, 1, Saratov: Izd-vo Kommunist, p. 115-123.
- Markovin, V. I. 1994. Severo-vostochnyi Kavkaz v epokhu bronzы. In: Kushnareva, K. Kh., Markovin, V. I. (eds.). *Arkheologiia. Epokha bronzы Kavkaza i Srednei Azii. Ranniaia i sredniaia bronza Kavkaza*. Moskva: Nauka, p. 287-333.
- Makhortykh, S. V., Skoryi, S. A. 2004. O kimmeriiskoi (novoчеркасской) gruppe pamiatnikov yuga Vostochnoi Evropy. *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Ksiegа poswikcona pamicki profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków.
- Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Shliakh.
- Makhortykh, S. V. 2005a. Chernogorovskie drevnosti Severo-Vostochnogo Prichernomoria. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzы do rannego srednevekovia. Pamiati Valeriia Sergeevicha Olkhovskogo*. Moskva: Institut arkheologii RAN, p.183-200.
- Makhortykh, S. V. 2008. Culture and history of the Cimmerians of the Northern Black Sea Region. Diss. doctor. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*.
- Meliukova, A. I. 1989. Khoziaistvo, byt, trgovlia. In: Meliukova, A. I. (ed). *Arkheologiia. Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifosarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 113-122.
- Minakova, K. V. 2012. Do problemy derevianoho posudu doby bronzы. In.: Otroshchenko, V V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pamiatok arkheologii Skhidnoi Ukrainy: materialy III Luganskoi mizhnar. ist.-arkheol. konf., prisviachenoi pamiati S. N. Bratchenka*. Lugansk: Elton-2, p. 307-312.
- Minakova, E. V. 2017. The history of the study of wooden utensils from bronze age pastoralists' burials from the territory of Northern Black Sea. *Journal of the Belarusian State University. History*, 2, p. 76-82.
- Otroshchenko, V. V. 1976. Pogrebeniia s truposozhzhenniiami u plemen srubnoi kul'tury Nizhnego Podneprov'ia. In.: Telegin, D. Ya. (ed.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 172-190.
- Otroshchenko, V. V. 1984. Dereviannaia posuda v srubnykh pogrebeniakh Podneprov'ia. *Problemy arkheologii Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk: Izd-vo Dnepropetrovskogo universiteta, p. 84-96.
- Otroshchenko, V. V. 1986. Belozerskaia kul'tura. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Cherednichenko, N. N., Sharafutdinova, I. N. *Kul'tury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 117-152.

- Otroshchenko, V. V. 1989. Osobennosti pogrebenii chernogorovskoi grupy. *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Zaporozhe, p. 111-112.
- Otroshchenko, V. V. 1992. Traditsiia izgotovleniia dereviannykh sosudov v epokhu bronzы i rannego zheleznoho veka na yuge Vostochnoi Evropy. *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii pamiati A. I. Terenozhkina*. Melitopol, p. 71-72.
- Otroshchenko, V. V. 1993. Kleinody zrubnoho suspilstva. *Arheologia*, 1, p. 101-109.
- Otroshchenko, V. V., Chernykh, L. A. 1998. Strekala kak orudiia truda i atributy vlasti. *VII Donskaia arkheologicheskaia konferentsiia 'Problemy arkheologii Yugo-Vostochnoi Evropy'*. Rostov-na-Donu, p. 59-61.
- Otroshchenko, V. V. 2019. To the Problem of Recognition of the Burials of Chornohorivska Group. *Arkheologiya i davnia istoriia Ukrayini*, 2 (31), p. 149-156.
- Pankovsky, V. B. 2012. Bone and horn industry of the Late Bronze Age in the Northern Black Sea region. Diss ... PhD. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*.
- Parusimov, I. N. 2004. Materialy kurgana 1 mogilnika Kholodnyi. *Trudy arkheologicheskogo nauchno-issledovatel'skogo biuro*, 1, Rostov-na-Donu, p. 35-56.
- Probeigolova, O. S. 2017. The population of the Late and Final Bronze age in the basin of the river Siverskii Donets and on the Donets Ridge. Diss. ... PhD. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*.
- Samar, V. A., Antonov, A. L. 1994. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiax Vostochnogo otriada AE Zaporozhskogo kraevedcheskogo muzeia v 1994 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1994/104.
- Smirnov, K. F. 1960. Bykovskie kurgany. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 78, p. 169-268.
- Smirnov, K. F. 1989. Savromatskaia i rannesar'matskaia kul'tury. In: Meliukova, A. I. (ed). *Arkheologiya. Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 165-177.
- Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Terenozhkin, O. I. 1978. Kimmeriiski steli. *Arheologia*, 27, p. 12-22.
- Tsimidanov, V. V. 2004. *Sotsialnaia struktura srubnogo obshchestva*. Donetsk: Kassiopeia.
- Cherednichenko, N. N. 1986. Srubnaia kul'tura. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Cherednichenko, N. N., Sharafutdinova, I. N. *Kul'tury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 44-82.
- Chernykh, L. A., Daragan, M. N. 2014. *Kurgany epokhi eneolita-bronzы mezhdurechia Bazavluka, Solenoi, Chertomlyka*. Kyiv: Izdatel Oleg Filiuk.
- Chlenova, N. L. 1984. *Olenie kamni kak istoricheskii istochnik (na primere olennykh kamnei Severnogo Kavkaza)*. Novosibirsk: Nauka.
- Shapovalov, T. A. 1971. Pogrebenie predskifskogo vremeni v kurgane Strizhena mogila. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.*, 3, p. 191-193.
- Shramko, B. A. 1973. Vostochnoe ukreplenie Belskogo gorodishha. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kyiv: Naukova dumka, p. 82-112.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Shramko, I. B. 2015. Horn bow tips from the West Bilsk site. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha. Arkheologiya bez granits. Kolleksiia, problemy, issledovaniia, gipotezy*, LXXVII, Sankt-Peterburg, p. 487-511.
- Shchepinskii, A. A. 1962. Pogrebenie nachala zheleznoho veka u Simferopolia. *Kratkie soobshheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 12, p. 57-65.
- Otroshchenko, V. V. 2003. Radiocarbon chronology of the Bilozerka Culture-Based on Borrows near the village of Zapovitne (the 'Stepnoi' cemetery). *Baltic-Pontic Studies*, 12, p. 336-364.